

3. На нашу думку, положення ч. 2 ст. 5 Закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування» від 7 червня 2001 р. необхідно доповнити словами «обрані чи затверджені відповідною радою» та викласти в такій редакції: «На посаду можуть бути призначені, обрані чи затверджені відповідною радою особи, які мають відповідну освіту і професійну підготовку, володіють державною мовою в обсягах, достатніх для виконання службових обов'язків».

Список використаної літератури:

1. Конституція України. – К., 2006.
2. Философский словарь / Под ред. М.М. Розенталя. – Изд. 3-е. – М., 1972.
3. Букач В.В. Конституційні політичні права та їх забезпечення міліцією: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2004.
4. Івершенко Л.А. Конституційне право людини і громадянина на приватну власність в Україні та забезпечення його реалізації органами внутрішніх справ: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2006.
5. Матузов Н.И. Личность. Права. Демократия. Теоретические проблемы субъективного права. – Саратов, 1972.
6. Боняк В.О. Конституційне право людини і громадянина на освіту та його забезпечення в Україні: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2005.
7. Горова О.Б. Конституційні громадянські права людини в Україні і їх забезпечення міліцією (роль міжнародно-правових норм в цьому процесі): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2000.
8. Лазаренко Л.А. Зміст конституційного права на звернення // Право і суспільство. – 2008. – № 5. – С. 9-15.
9. Общая теория государства и права / Под ред. В.В. Лазарева. – М., 1996.
10. Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів: Закон України від 10.07.2010 р. // ВВР. – 2010. – № 35-36. – Ст. 491.
11. Про службу в органах місцевого самоврядування: Закон України від 7 червня 2001 р. (зі змінами і доповненнями, внесеними Законами України від 19.06.2003р. № 976 – IV, від 02.10.2003 р. № 1215 – IV) // Офіційний вісник України. – 2001. – № 26. – Ст. 1151.
12. Нерсисянц В.С. Проблемы общей теории права и государства. – М., 2000.
13. Про звернення громадян: Закон України від 02 жовтня 1996 р. // ВВР. – 1996. – № 47. – Ст. 256.
14. Общая теория государства и права: Академический курс: В 2-х тт. / Под ред. проф. М. Н. Марченко. – М., 1998.

Надійшла до редакції 30.05.2012

ТОМАШ Л.В., здобувач
(Львівський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 316.3 : 321.01

СПІВВІДНОШЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА І ДЕРЖАВИ

Стаття присвячена розкриттю співвідношення та взаємодії держави як публічно-владного інституту, який необхідно розглядати як потребу становлення громадянського суспільства, як саморегулюючу соціальну систему, як інститут вторинний, похідний від громадянського суспільства, як відповідну форму його самореалізації та буття.

Ключові слова: державна влада, громадянське суспільство, політична система, правова держава, функції держави, демократичне державотворення, публічно-владний інститут, соціальна справедливість, політична система громадянського суспільства.

Статья посвящена раскрытию соотношения и взаимодействия государства как публично-властного института, который необходимо рассматривать как потребность становления гражданского общества, как саморегулирующуюся социальную систему, как институт вторичный, производный от гражданского общества, как соответствующую форму его самореализации и бытия.

Ключевые слова: государственная власть, гражданское общество, политическая система, правовое государство, функции государства, демократическое построение государства, публично-властный институт, социальная справедливость, политическая система гражданского общества.

The article deals with the analysis of state correlation and interaction as public authority

institution, which should be considered as the necessity for civil society development as the self-regulating social system, as the secondary institution, derivative of civil society, as the appropriate form of its self-realization and existence.

Keywords: *state authorities, civil society, political system, legal state, state functions, democratic construction of state, public authority institution, social justice, political system of civil society.*

Розгляд найважливіших передумов, що визначають особливості становлення демократичної політичної системи в Україні, потребує одночасного звернення до вивчення принципів формування та функціонування не тільки головного елемента політичної системи – інституту держави та процесів формування і функціонування політичної влади в суспільстві (з якими іноді навіть ототожнюють саме поняття „політична система суспільства»), але й її іншої важливої складової – громадянського суспільства.

Вагомий внесок у дослідження різних аспектів громадянського суспільства та його взаємодії з інститутами держави зробили такі відомі зарубіжні та вітчизняні вчені, як М. Вайда, Ю. Габермас, О. Гарань, М. Дзельський, Г. Кальтенбрунер, А. Карась, В. Клоксен, Л. Колаковський, А. Колодій, М. Кундера, Я. Куронь, М. Новиков, А. Олійник, В. Полохало, В. Примуш, С. Рябов, В. Сидоренко, О. Скрипнюк, В. Ткаченко, М. Томенко, Є. Шацький, Г. Шельський, Г. Щедрова та ін.

Мета даної статті полягає у дослідженні співвідношення інституту держави, що організований як первинна, з єдиним центром вертикальна система, та громадянським суспільством, що являє собою горизонтальну систему різноманітних зв'язків і відносин громадян.

Формування громадянського суспільства в західноєвропейських країнах відбувалось еволюційно, протягом кількох століть. Це був складний процес не тільки економічної, соціальної і політичної, але й соціокультурної, духовної та морально-етичної трансформацій [1, с. 46]. Між тим більш стрімкі, „форсовані» темпи становлення громадянського суспільства в Україні потребують швидкого зміцнення державності. Адже суспільство не може бути „громадянським» доти, доки воно не керується політично під наглядом держави. Лише верховна публічна влада – конституційна держава може ефективно справлятися з можливими аномаліями його розвитку і забезпечувати рівний захист усіх суспільних інтересів [2, с. 87].

Більше того, в умовах правової держави державна влада стає найважливішим інструментом, за допомогою якого громадянське суспільство забезпечує оптимальні умови для свого саморозвитку [3, с. 44]. У такому контексті держава виступає як публічно-владний інститут, що керує громадянським суспільством у цілому і покликаний діяти у загальних інтересах.

З вищевказаної позиції розгляд двох основних моделей співвідношення громадянського суспільства і держави – класичної ліберальної та неоліберальної – дає змогу сформулювати ряд загальних висновків. Класична ліберальна концепція мінімальної держави – „нічного сторожа» передбачає відсторонення держави від здійснення активних координуючих соціальних функцій, вбачаючи в механізмах саморегулювання громадянського суспільства найефективніший засіб задоволення суспільних потреб [4, с. 56]. Однак політичний розвиток західноєвропейських суспільств ХХ ст. переконливо засвідчив, що утвердження монопольних структур у виробничій сфері виявилось силою, яка руйнує громадянське суспільство та знищує притаманні йому механізми саморегуляції. Обмеження державного начала в суспільному житті автоматично призводить до намагання окремих домінуючих суспільних сил придушити механізми саморегуляції громадянського суспільства, використовуючи з цією метою державні інститути. Ця закономірність підтверджується і особливостями розвитку державності в сучасній Україні. Неконтрольована матеріальна диференціація суспільства зумовила вихід на політичну арену тих окремих груп, які, скориставшись політичною ситуацією, незаконно сформували свій капітал і з метою закріплення свого соціального становища вдаються до спроб поєднати власність і владу, а часто – злочинність і владу [5, с. 648].

Сучасна ж держава не ослаблює, а навпаки, посилює свою економічну функцію, яка полягає у створенні організаційно-правових передумов, необхідних для упорядкованої та ефективно економічної діяльності суспільства [6, с. 50].

Держава не повинна при цьому заважати реалізації приватних інтересів, що конкурують у сфері громадянського суспільства. У сучасній демократичній правовій державі окрема люди-

на, її права і свободи визнаються вищою цінністю і, за загальним правилом, мають пріоритет стосовно загальних, або державних, інтересів. Зазначеному принципу відповідає формулювання ст. 3 Основного Закону України: „Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [7]. Однак у конкретних випадках колізії інтересів особи і загальних інтересів можуть розв'язуватись і на користь останніх. Приватний інтерес (як індивідуальний, так і колективний) потребує не лише захисту з боку держави і суспільства, але й забезпечення його суспільної спрямованості і соціальної відповідальності [8, с. 33]. Прикладом такого підходу можуть слугувати, зокрема, положення абз. 3 ст. 13 Основного Закону про те, що „Власність зобов'язує. Власність не повинна використовуватись на шкоду людині і суспільству», абз. 5 ст. 41: „Примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності...», абз. 7: „Використання власності не може завдавати шкоди... інтересам суспільства...». В цілому норми Конституції повинні забезпечити оптимальне співвідношення держави і громадянського суспільства [9, с. 12].

Державу як публічно-владний інститут можна розглядати в якості керуючої системи стосовно громадянського суспільства як системи керованої. Разом із тим громадянське суспільство – це саморегулююча соціальна система, що детермінує державу [10, с. 214]. Саме від громадянського суспільства залежать сутнісні і системоутворюючі характеристики політичної підсистеми. Отже, громадянське суспільство – це система, яка саморозвивається і саморегулюється. Цілеспрямований розвиток суспільства досягається без втручання держави як політичної владної сили. В цьому відношенні воно має власні внутрішні джерела саморозвитку, незалежні від держави. Громадянське суспільство саморегулюється, зокрема, так, що само формує для себе керуючу систему, задає параметри і межі державного втручання і визначає функції держави [11, с. 629]. Останні завжди є об'єктивно зумовленими суспільними потребами, волею народу, яка виражається певними структурами громадянського суспільства і опосередковується та юридично оформляється державою [12, с. 9].

Відокремлення держави від суспільства та їх розмежування відображаються у розрізненні структур, принципів організації та побудови цих інститутів. Інститут держави організований як керована єдиним центром вертикальна система, ієрархія державних органів та посадових осіб, пов'язаних відносинами підпорядкування та державної дисципліни. Імперативні норми публічного права, що регламентують порядок організації та діяльності механізму державної влади, визначають чіткі завдання, цілі та функції його складових. Завдання визначати цілі належить лише організації. Тому такі норми цілком зайві в рамках спонтанного порядку, притаманного громадянському суспільству, де кожен реалізує свої власні інтереси та знаходить індивідуальні форми взаємозв'язку та взаємодії з іншими суб'єктами [4, с. 83]. На відміну від держави, громадянське суспільство являє собою горизонтальну систему різноманітних зв'язків і відносин громадян, їх об'єднань, союзів, колективів, які ґрунтуються на рівності та особистій ініціативі. Постійне завдання і головне призначення держави – охорона суспільства і координація його розвитку з метою попередження появи тенденцій і спрямувань соціальної практики громадян у відповідних сферах суспільного життя, зорієнтованих на порушення усталеного балансу їхнього функціонування і створення об'єктивних передумов появи диктаторського режиму [13, с. 30]. Тому конституційне регулювання питань взаємодії громадянського суспільства та держави в умовах становлення української державності відповідно до вимог європейського конституційного розвитку набуває особливої значущості. І роль Конституції в цьому аспекті важко переоцінити [14, с. 273].

Один із найбільш відомих прихильників державного мінімалізму у сфері виробництва і розподілу матеріальних благ А.Ф. Хайєк вказував, що досягнення соціальної справедливості неможливе без відповідної системи законодавства; законодавство повинно бути спеціально сконструйованим для охорони і розвитку конкуренції [15, с. 132-133], з тим щоб нормативно визначити і гарантувати дотримання „універсальних правил належної поведінки», за якими функціонуватиме громадянське суспільство. Таке законодавство повинно намагатися „так обмежити індивідуальні дії, щоб вони в результаті слугували загальним інтересам» [16, с. 105],

забезпечити всім рівні і максимальні шанси. Твердження Хайєка про те, що ефективно ринкове регулювання вимагає свідомої розробки системи конституційного законодавства, є найважливішим внеском представника континентальної Європи в теорію економічного лібералізму. Саме це положення лежить в основі неоліберальної ідеї „соціально-ринкової економіки», яке вплинуло на становлення Європейського співтовариства [17, с. 107]. Для конституційної теорії і практики важливо визначитися з поняттям „громадянське суспільство» саме у тісному взаємозв'язку з інститутом державної влади та завданням забезпечення прав особистості.

Політичний сенс громадянського суспільства полягає в тому, що громадськість країни, ототожнюючи себе з домінуючим фактором політичного розвитку держави й усвідомлюючи свою установчу зверхність над останньою, примушує державну владу в головних аспектах внутрішньої та зовнішньої політики орієнтуватися на суспільний інтерес. Забезпечити таку сутнісну передумову демократичної державності громадськість може за допомогою певних засобів, найголовнішими серед яких є засоби юридичні – нормативно визначені громадянські права [18, с. 78].

Взаємозв'язок громадянського суспільства і держави виявляється в тому, що чим більш розвинене громадянське суспільство, тим менш помітною є роль держави. Тому нерозвиненість громадянського суспільства зумовлює надмірне посилення держави, котра поглинає суспільство. Становлення громадянського суспільства безпосередньо залежить від міри розвиненості правових відносин, дієвості механізму суспільного контролю за державно-владними структурами. Важливо, щоб державні органи знаходилися в полі зору недержавних структур, а останні, у свою чергу, узгоджували свої дії з вимогами Конституції та законів України. Тому в сучасних умовах становлення демократичної державності в Україні особливої актуальності набуває проблема подолання відчуження держави від суспільства, посилення їх узгодженої діяльності. Саме така система взаємовідносин держави зі структурами громадянського суспільства забезпечує стабільність суспільства і держави, демократичний вектор розвитку останньої. В цьому аспекті міра розвитку структур громадянського суспільства може слугувати показником звільнення української державності від ознак авторитаризму. Правова державність – це водночас і результат розвитку громадянського суспільства, і умова його подальшого вдосконалення. Саме у формуванні та становленні громадянського суспільства в Україні слід вбачати одну з найважливіших передумов побудови правової демократичної держави. На це повинен бути спрямований зміст конституційно-правової нормотворчості, насамперед – Основного Закону України. Чим різноманітніші та розвиненіші інститути громадянського суспільства, чим більш воно структуроване, тим помітніший його вплив на формування політичної влади, більші можливості контролю за її діяльністю. Громадянське суспільство і правова держава зумовлюють одне одного. Тому побудова в Україні правової державності можлива лише за умови формування повноцінного громадянського суспільства.

Закріплення в конституційних нормах основ громадянського суспільства юридично забезпечує його незалежність від держави, встановлює гарантії від незаконного втручання у справи суспільства, визначає форми і межі державного впливу на соціальні процеси. У цьому знаходить відображення значна політична цінність норм Конституції: в умовах становлення демократичної державності суттєво зростає роль саме обмежувальної функції Конституції [14, с. 292]. Тому дискусійним є питання про доцільність відмови від нормативної регламентації основ взаємодії громадянського суспільства та держави на рівні Основного Закону, що було передбачено, зокрема, першим конституційним Проектом у редакції від 1 липня 1992 р. [19, с. 136]. При цьому необхідно визнати, що хоча конституційно-правові норми прямо або опосередковано вчиняють регулятивний вплив на інші, „недержавні» відносини владарювання, а також регламентують деякі питання організації і діяльності інших (ніж держава) елементів політичної системи, в цілому явище конституціоналізму кореспондоване державі та її інститутам [20, с. 19] і є режимом, в якому функціонують останні. Тому конституційна регламентація принципів функціонування громадянського суспільства може бути здійснена лише в негативний спосіб: через покладання відповідних обмежень та зобов'язань на державу в контексті її взаємодії з громадянським суспільством. Водночас слід наголосити, що визначення Конституції України і формування її змісту як Основного Закону держави в жодній мірі не означає одержавлення суспільного життя або прагнення до цього. Навпаки, зорієнтованість нормативно-регулюючої ролі Конституції у суспільстві насамперед на державу засвідчує намір розвиватися

у напрямі формування реального громадянського суспільства. Відповідно до такого підходу громадянське суспільство функціонує за загальноправовим дозвоільним принципом, що має стимулюючий характер: „дозволено все, що не заборонено законом». Стосовно ж держави, органів державної влади та органів місцевого самоврядування, то їх посадові особи повинні діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, як передбачено Конституцією та чинними законами України (ч. 2 ст. 19 Конституції України). Такий характер компетенції органів державної влади зумовлений самою суттю правової держави і притаманним їй принципом верховенства права: право повинно домінувати над владою, не допускати можливого свавілля з боку останньої, забезпечувати можливість контролю з боку громадянського суспільства за державною діяльністю. У такому випадку повинен діяти інший принцип (обмежувального характеру): „дозволено лише те, що прямо передбачено законом». Саме на підставі цього основоположного принципу має визначатись публічно-правове регулювання, зокрема, сфера публічно-владних відносин. Відповідно до вказаного принципу органам законодавчої, виконавчої і судової влади дозволяються лише такі дії, які безпосередньо передбачені законом, що визначає їх статус і компетенцію. Навіть визначаючи законодавчі заборони, держава може здійснювати лише такі обмеження суб'єктивних прав громадян, метою яких є сприяння забезпеченню інтересів суспільства в цілому і, що особливо важливо, які визначені лише законом.

Якщо визначити два „крайніх» варіанти співвідношення інститутів державної влади та громадянського суспільства, то один із них полягає в тому, що держава не просто відокремлюється, „відривається» від громадянського суспільства, а й активно протидіє йому, цілком підпорядковуючи його собі, перетворює на засіб задоволення власних бюрократично-корпоративних інтересів. Одержавлення не тільки власності, але й всього громадянського суспільства, яке поглинається державою, неминуче призводить до згорання сфери свободи, відчуження особистості не тільки від власності, але й від влади. Можливість подібних відносин корениться принаймні у двох властивостях будь-якої держави. По-перше, держава, формально виступаючи офіційним представником усього суспільства, насправді виражає і здійснює передусім інтереси домінуючої (найвпливовішої у політичній, економічній чи ідеологічній сферах) частини населення.

Власне, за допомогою держави відповідна соціальна група знаходить можливості якісно посилити свій вплив на інші суспільні прошарки і суспільство в цілому. По-друге, будь-яка держава є організацією відносно самостійною – навіть щодо тієї частини суспільства, інтереси якої вона представляє й намагається здійснювати насамперед. Саме з цієї причини внутрішні, власні інтереси держави (а точніше – корпоративні інтереси державних службовців, особливо їх вищого прошарку) здатні провокувати зазіхання держави на громадянське суспільство.

Полярно протилежний наведеному варіант співвідношення держави і громадянського суспільства полягає в тому, що останнє немовби „поглинає» державу, відсторонюючи її від вирішення владно-управлінських завдань, які зумовлюють її соціальне призначення. У такому випадку держава стає соціально й політично безсилою, втрачає здатність виконувати ряд своїх основних функцій. „Розчиняючись» у соціальному середовищі, держава існує номінально, фактично суспільством керує, здійснює політичну владу певна наддержавна, позадержавна група. Хоча за формою описаний варіант протилежний попередньому, за соціальною суттю вони дуже близькі як різновиди тоталітаризованого політичного режиму. Відмінність полягає лише в тому, що в останньому випадку вже не держава виступає безпосереднім носієм і реалізатором диктатури, яка є, проте, закономірним наслідком неспроможності держави виконувати свою соціальну функцію.

Наведені „крайні» варіанти співвідношення громадянського суспільства і держави тотожні у тому, що вони є рівною мірою несумісними з вимогами дотримання прав людини. З точки зору потреб формування правової державності оптимальним може вважатися лише певне поєднання, баланс цих двох начал. Дана вимога формально забезпечується тим, що всі члени громадянського суспільства беруть, згідно з Конституцією, участь у формуванні державних органів, зберігають і використовують після цього конституційні засоби впливу на їхню діяльність.

За таких умов легітиматії державної влади всі учасники громадянського суспільства вважають державну владу результатом свого спільного волевиявлення, а отже – своєю рідною владою свого власного об'єднання. Вони цілком свідомо й добровільно підпорядковуються державі, дотримуються встановлених нею загальнообов'язкових правил поведінки (юридичних норм), зокрема у випадку, коли останні спрямовані на утвердження й захист прав людини. При

цьому необхідно зазначити, що надмірний етатизм може бути подоланий лише при наявності сильного життєздатного громадянського суспільства, в якому домінують не політичні лідери, групи осіб, політичні партії, а Закон. Сказане передбачає, що органи державної влади, спираючись на конституційні норми, не тільки можуть, але й зобов'язані стримувати антисоціальну спрямованість окремих структур громадянського суспільства. Звідси також випливає, що сучасна демократична державність, яку належить побудувати в Україні, повинна являти собою розумне поєднання начал влади та свободи. Обмеження державного начала в суспільному житті в жодному випадку не повинно унеможливити виконання державою притаманних їй завдань і функцій. Існуючі в Україні реалії, навпаки, зумовлюють об'єктивну необхідність посилення ролі органів державної влади в наведенні порядку, в забезпеченні прав та свобод особистості, визначають провідну роль саме держави у створенні необхідних передумов для формування розвинутого громадянського суспільства. Сильна держава в її демократичному розумінні – це не сучасний „макіавелізм» з його опорою політики і влади на силові структури, не пов'язані правом, а влада правова, мета якої – застосувати силу, ресурси влади на забезпечення прав людини, її гідності, проявляючи себе в якості влади авторитетної, легітимної та передбачуваної. Держава повинна знайти свою силу в праві: функції всіх гілок влади, інститутів держави мають визначатися головною змістовною цінністю – правами і свободами людини. Реальне ж забезпечення останніх має стати головним завданням державних структур.

Підсумовуючи, можемо констатувати, що лише в розвинутому громадянському суспільстві виникає необхідність у конституційній державі, яка не тільки формально визнає, але й реально забезпечує права і свободи людини та громадянина, створює відповідні інститути, зорієнтовані на демократичний розвиток державності. Одним із найважливіших завдань такої держави є забезпечення громадянам реальної можливості самостійної політичної творчості, можливості вільного вибору такої моделі суспільних відносин, яку обирає більшість. Саме така держава стає реальною формою буття громадянського суспільства.

Список використаної літератури:

1. Політологія / За ред. М.І. Сазонова. – Х., 1991.
2. Гаджиев К. Политическая философия. – М., 1999.
3. Дарендорф Р. Дорога к свободе: демократия и ее проблемы в Восточной Европе // Вопросы философии. – 1991. – № 9. – С. 44.
4. Хайек Ф. Познание, конкуренция и свобода. – СПб., 1999.
5. Мороз О. На шляху до створення громадянського суспільства // Верховна Рада України дванадцятого скликання. 1990–1994 роки. – К., 1998.
6. Атаманчук Г. Теория государственного управления. – М., 1997.
7. Конституція України. Офіційний текст: коментар законодавства України про права та свободи людини і громадянина. – К., 1999.
8. Селіванов В. Розмежування і взаємодія публічного і приватного права в системі права України // Право України. – 1996. – № 12. – С. 33.
9. Тодыка Ю. Конституционное право Украины: отрасль права, наука, учебная дисциплина. – Х., 1998.
10. Геллнер Э. Условия свободы. – М., 1995.
11. Пиголкин А. Гражданское общество и государство // Проблемы общей теории права и государства / Под общ. ред. В.С. Нерсисянца. – М., 1999.
12. Селіванов В. Правова політика України (деякі питання сутності, змісту та технології) // Право України. – 2001. – № 12. – С. 9.
13. Селіванов В., Щедрова Г. Громадянське суспільство та погляди на нього у західній політології // Право України. – 1995. – № 11. – С. 30.
14. Тодыка Ю. Конституция Украины: проблемы теории и практики. – Х., 2000.
15. Хайек Ф. Дорога к рабству // Вопросы философии. – 1990. – № 10. – С. 132-133.
16. Хайек Ф. Право, законодательство и свобода. – К., 2000. – Т. 1-3.
17. Скидельски Р. Дорога от рабства. – М., 1998.
18. Речицкий В. Громадянські права як юридичний засіб протидії державній владі // Українське право. – 1995. – № 1 (2). – С. 78.
19. Конституція України: Проект, винесений Верховною Радою України на всенародне обговорення: в редакції від 1 липня 1992 р // Конституція незалежної України: У 3-х кн. – К., 1995. – Кн. 1.
20. Шаповал В. Основний Закон та актуальні проблема конституційної теорії // Українське право. – 1991. – Число 3.

Надійшла до редакції 14.05.2012

